

Στέφανος Σπανός

Οι σχέσεις των Κουκουναριών Πάρου με την Κρήτη κατά την Υστεροελλαδική III και Υστερομινωική III περίοδο

ABSTRACT

According to Apollodorus, Minos had four sons with Paria, who lived on Paros. At another point in his work, the same author mentions that Minos (3.15.7) was at Paros offering to the Charites when he was informed of the killing of his son Androgeos. According to Diodorus Siculus (5.79.2), who mentions another myth, Minos's son Rhadamanthus gave Paros to his son Alcaios.

Besides these myths, over the last 50 years additional evidence has come to light at Koukounaries regarding its relations with Crete. After the fall and the destruction of the Mycenaean palaces on the Greek mainland, some of their inhabitants arrived at Koukounaries in the north of Paros, as evidenced by finds from the island. In around 1200 BC, they decided to build a mansion protected by a fortification wall on the south side of the hill at the site. A period of prosperity followed, as revealed by finds and painted pottery from the Late Helladic IIIC Middle period.

Among the finds unearthed by archaeological excavations, there is a notable presence of ivory, rock crystal, bronze, lead, obsidian and steatite. Some of these must have come from Crete. Most pottery found at Koukounaries is Mycenaean and belongs to the Late Helladic IIIC Middle and Late Helladic IIIC Late period. Among the finds, there is an interesting sherd with a representation of a possible shipwreck, which shows some similarity to a representation on a larnax from Gazi, Heraklion. Furthermore, some Minoan pottery has also been found, e.g. a stirrup jar.

Besides these finds, there is other material that shows possible relations with Crete. In 1986, three Late Mycenaean built chamber tombs were found at Koukounaries. Tomb 1 consists of a rectangular podium built next to the vertical front of the rock and the entrance on the east façade, with a floor of flat slabs. A peribolos is related to Tomb 1. Built chamber tombs are found in Messenia, Elis and Crete. Tombs found in Crete can be compared to those at Koukounaries.

Two types of chamber tombs are seen at Karphi, Lassithi. Some apsidal tombs have a vaulted roof like those at Koukounaries. In some instances there is an enclosure at the back but not at the front, like Tomb 1 at Koukounaries. Other apsidal tombs have been found at Kavousi in East Crete; some chamber tombs at Vronta are apsidal. Mention is also made of a wall or possible enclosure near the tombs. Elsewhere on Crete, a horseshoe-shaped chamber tomb has been discovered near Kourtes in the south of Heraklion Regional Unit.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κουκουναριές, Πάρος, μυκηναϊκή κεραμική, τάφοι, Κρήτη, στεατίτης, ορεία κρύσταλλος, μινωική κεραμική, πέλεκυς, λόγχη

Οι επαφές της Κρήτης με την Πάρο ξεκινούν σύμφωνα με τη μυθολογία με τον βασιλιά της Κρήτης, τον Μίνωα. Ο Μίνωας βρίσκεται στο νησί και αποκτά 4 γιους (Απολλόδωρος 3, 1.2) με τη νύμφη Παρεία, τους Ευρυμέδωνα, Χρύση, Νηφαλίωνα και τον Φιλόλαο. Οι γιοι αυτοί του Μίνωα, σύμφωνα με άλλο χωρίο του Απολλόδωρου (2.5.9), κατοικούσαν στην Πάρο. Κατά τον Διόδωρο τον Σικελιώτη (5.79,2) ο Ραδάμανθυς, γιος του Μίνωα, δίνει την Πάρο στον γιο του, τον Αλκαίο.

Υπάρχει ακόμη ένας άλλος μύθος που συνδέει τον Μίνωα με την Πάρο. Σύμφωνα με τον Απολλόδωρο (3.15.7) ο Μίνωας βρισκόταν στην Πάρο και προσέφερε θυσία στις Χάριτες, όταν έμαθε ότι οι Αθηναίοι σκότωσαν τον γιο του, τον Ανδρόγεω. Στεναχωρήθηκε ο Μίνωας, αλλά απεφάσισε να μη διακόψει τη θυσία, αλλά μόνο να πετάξει το στεφάνι που φορούσε και να διατάξει να σωπάσει ο αυλός.

Πέραν της μυθολογίας, έχουμε και άλλες πληροφορίες που μαρτυρούν τις σχέσεις της Κρήτης με την Πάρο. Οι Κυκλάδες ήταν στο σταυροδρόμι του θαλάσσιου εμπορίου κατά τον 13ο αιώνα π.Χ. Μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων στην ηπειρωτική Ελλάδα, δέχονται φυγάδες από την ηπειρωτική Ελλάδα. Ορισμένοι από αυτούς εικάζεται ότι έφθασαν και στις Κουκουναριές στα βόρεια της Πάρου (Εικ. 1), όπως αποδεικνύουν τα ευρήματα από το νησί.

Γύρω στο 1200 π.Χ. αποφασίστηκε να κτίσουν ένα μεγαροειδές συγκρότημα, προστατευμένο από ένα οχυρωματικό τείχος, στη νότια πλευρά του λόφου στις Κουκουναριές. Μια περίοδος ευμάρειας ακολούθησε, όπως δείχνει η γραπτή κεραμική και τα υπόλοιπα ευρήματα από την Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση περίοδο (Schilardi 1984, 187-189· Schilardi 2016, 30-46· Σκυλάρντι 2019, 122-127).

Εικ. 1. Χάρτης της Πάρου, Βόρεια Πάρος, Κουκουναριές (Schilardi 2016, 12, εικ. 4).

Μεταξύ των ευρημάτων των αρχαιολογικών ανασκαφών, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ελεφαντόδοντου, ορείας κρυστάλλου, χάλκινων αντικειμένων (εργαλείων και όπλων), μολύβδου, οψιδιανού και στεατίτη (Schilardi 1984, 188-189, 202· Schilardi 2016, 39, 42· Σκιλάρντι 2019, 126). Ορισμένα από αυτά, όπως τα αντικείμενα από στεατίτη (κομβία και μικρά βαρίδια) και αντικείμενα από ορεία κρύσταλλου, ίσως προέρχονται από την Κρήτη (Schilardi 1984, 202· Warren 1969, 136-137, 140-141).

Επιπρόσθετα, μια μακριά χάλκινη λόγχη φαίνεται να είναι μινωική. Η λεπίδα έχει λεπτές επίπεδες κοφτερές άκρες και η βάση είναι κυλινδρική (Σκιλάρντι 1977, 367, πίν. 187β· Schilardi 1979, 167, εικ. 9· Schilardi 1984, 189, 202). Ο τύπος αυτός είναι σπάνιος και συγκρίνεται με μια λόγχη από τη συλλογή της Οξφόρδης με πιθανή προέλευση από τη Σητεία της Κρήτης (Υστερομινωική III) (βλ. Catling 1968, 92, αρ. 6, εικ. 2). Ακόμα, ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς πιθανόν πρέπει να σχετιστεί με την Κρήτη (Schilardi 1984, 190· Σκιλάρντι 1980, πίν. 165α· Paradimitriou 2001, 140· Σκιλάρντι 2019, 128-129, αρ. 67).

Το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που ανακαλύφθηκε στις Κουκουναριές είναι μυκηναϊκή (Σπανός 2005· Schilardi 1984· Koehl 2021) και ανήκει στην Υστεροελλαδική IIIΓ Μέση και Ύστερη περίοδο.

Μεταξύ των ευρημάτων είναι ένα ενδιαφέρον όστρακο με πιθανή παράσταση ναυαγίου (Εικ. 2-3). Το όστρακο ανήκει στην κεραμική του Κάτω Πλατώματος (Σπανός 2005· Σπανός 2020, 79-88· Spanos 2021B, 100-104· Spanos 2024, 465-470). Το διατηρημένο τμήμα προέρχεται από το χείλος ενός σκύφου (τύπος Furumark Shape 284). Στην εξωτερική επιφάνεια διακρίνεται

Εικ. 2. Παράσταση ναυαγίου σε όστρακο από τις Κουκουναριές της Πάρου (Spanos 2021B, εικ. 2).

Εικ. 3. Παράσταση ναυαγίου σε όστρακο από τις Κουκουναριές της Πάρου, ανεστραμμένο (Spanos 2021B, εικ. 3).

ανεστραμμένο το περίγραμμα ενός πλοίου. Αναγνωρίζεται τμήμα της πλώρης του πλοίου, το κατάστρωμα το οποίο φαίνεται να αποδίδεται με μια πλατιά οριζόντια ταινία. Η πλώρη αποδίδεται ανορθωμένη σε κάθετη διάταξη και σιγμοειδής. Μία λεπτή οριζόντια γραμμή που διακρίνεται στο κάτω μέρος της πλώρης, θα μπορούσε ίσως να ανήκει σε μια μικρή προεξοχή που πιθανόν να αποτελούσε το έμβολο του πλοίου.

Σε σχέση με την πλώρη, είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε δύο γραμμές, οι οποίες ξεκινούν από το κάτω τμήμα της πλώρης και κατευθύνονται με ελαφρώς διαγώνια πορεία προς το ιστίο.

Ενδεχομένως πρόκειται περί σχοινιών: το ένα ίσως συγκρατούσε το υφασμάτινο ιστίο, το οποίο εδώ απεικονίζεται σε πλήρη ανάπτυξη και το άλλο μάλλον είναι διακοσμητικό. Το ιστίο αποδίδεται με τρόπο «ρεαλιστικό», αφού το ύφασμα παριστάνεται με παράλληλες κυρτές γραμμές, για να υποδηλωθεί η διόγκωσή του από τον άνεμο. Πιθανώς πρόκειται για μια σπάνια παράσταση ενός ναυαγισμένου μυκηναϊκού πλοίου. Παραστάσεις πλοίων πάνω σε αγγεία είναι γνωστές από αρκετές θέσεις, όπως τη Σκύρο, την Τραγάνα, όμως κάθε φορά θεωρείται μοναδική.

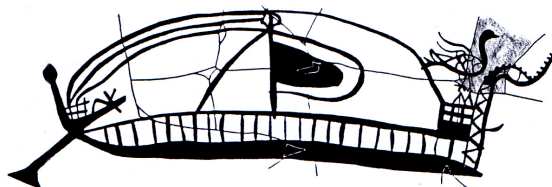
Τα πλοία της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ-Γ/ Υστερομινωικής ΙΙΒ-Γ περιόδου ανήκουν σε δύο ομάδες, η πρώτη είναι η λεγόμενη ομάδα της Σκύρου και η δεύτερη η αποκαλούμενη ομάδα της Τραγάνας. Η ομάδα της Σκύρου είναι ο τύπος V (Υστεροελλαδική ΙΙΑ-Γ) και η ομάδα της Τραγάνας είναι ο τύπος VI (Υστεροελλαδική ΙΙΒ-Γ) του Wedde (2000, 54-56).

Η πρώτη ομάδα έλαβε το όνομά της από έναν ψευδόστομο αμφορέα (Υστεροελλαδική ΙΙΓ Μέση) (Εικ. 4), που βρέθηκε στη Σκύρο (Wedde 2000, 55, 326, αρ. 655· Παρλαμά 1984, 146-151). Στο αγγείο απεικονίζεται ένα πλοίο στη μια πλευρά και ένα χταπόδι στην άλλη. Το σκαρί είναι επίπεδο, η λυγισμένη πρύμνη ταυτίζεται από το πηδάλιο, ενώ η πλώρη έχει κεφαλή πτηνού (ακρόπρωρο). Ο ιστός ισορροπείται από έναν πρότονο και έναν επίτονο. Η παράσταση συγκρίνεται με τα πλοία από τον Πύργο Λιβανάτων της Υστεροελλαδικής ΙΙΙ Γ-Μέση περιόδου· και εδώ έχουμε επίπεδο σκαρί και στην πλώρη διακοσμημένη κεφαλή ζώου (Dakoronia 2006, 23-29).

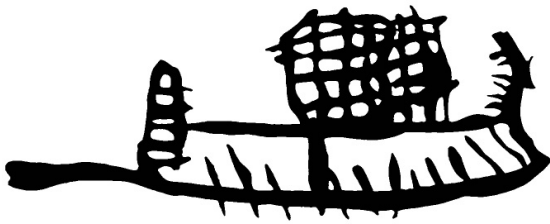
Η άλλη ομάδα έλαβε το όνομά της από την πυξίδα της Τραγάνας (Κορρές 1989, 177-188· Wedde 2000, 54, 324, αρ. 643, Υστεροελλαδική ΙΙΓ Μέση) (Εικ. 5). Στο πλοίο της παράστασης της Τραγάνας ο πρότονος φθάνει στον θάλαμο της πλώρης, ο ιστός σταθεροποιείται από τρία σχοινιά και τον επίτονο. Ο επίτονος είναι μια πλάγια γραμμή πίσω από τον ιστό. Το έμβολο εξέχει μπροστά στην πλώρη. Η πρύμνη φέρει το πηδάλιο. Έχουμε κάθετες γραμμές μεταξύ

Εικ. 4. Παράσταση πλοίου σε αγγείο από τη Σκύρο (Wedde 2000, εικ. 655).

Εικ. 5. Παράσταση πλοίου σε αγγείο από την Τραγάνα (Wedde 2000, εικ. 643).

Εικ. 6. Παράσταση πλοίου σε αγγείο από την Ασίνη (Wachsmann 1998, 139, εικ. 7.22).

Εικ. 7. Παράσταση πλοίου στη λάρνακα του Γαζίου (Wedde 2000, εικ. 608).

της πλώρης και της πρύμνης, πιθανώς για να δηλωθεί το κατάστρωμα ή ίσως πρόκειται για έγκοιλα διαχωριστικά σημεία για τις κώπες (Korρές 1989, 188· Wedde 2000, 54-55, 86· Gray 1974, 54). Αυτό το σύνολο γραμμών υπάρχει και σε άλλες παραστάσεις της ίδιας ομάδας, στις παραστάσεις της λάρνακας από το Γάζι (Εικ. 7), του ψευδόστομου αμφορέα της Ασίνης (Εικ. 6) και της στήλης του Δραμεσίου (Wedde 2000, 54-55, 86, 320, 324, 328-329, αρ. 608, 641, 684). Και οι τρεις έχουν την προεξοχή στην πλώρη και ένα πηδάλιο. Την προεξοχή, το έμβολο στην πλώρη, έχει και το πλοίο των Κουκουναριών. Σε αυτήν την ομάδα πρέπει να ανήκει και η παράσταση της Πάρου, όπως η παράσταση του Γαζίου (Αλεξίου 1972, 86, 90-93· Αλεξίου 1973, 3-6· Wedde 2000, 55, 320, αρ. 608, Υστερομινωική IIIB).

Η ομάδα του πλοίου της Τραγάνας θυμίζει το πλοίο της Σκύρου, αλλά με μια σημαντική προσθήκη, την προεξοχή στην πλώρη. Το πλοίο του Γαζίου (Εικ. 7) απεικονίζεται με σκαρί που κατευθύνεται αριστερά με έμβολο (προεξοχή) στην πλώρη και οριζόντια ταινία που εξέρχεται από την πλώρη, ίσως θυμίζει ζώο ή κεφαλή πτηνού, με λεπτές κάθετες γραμμές κατά μήκος της άνω άκρης (Αλεξίου 1972, 86, 90-93· Αλεξίου 1973, 3-6). Την προεξοχή στην πλώρη την έχουμε και στην παράσταση των Κουκουναριών.

Σε ό,τι αφορά το πλοίο από το Γάζι, η πρύμνη δηλώνεται από το πηδάλιο με τη λεπίδα να εκτείνεται οριζόντια προς στα δεξιά. Δύο οριζόντιες γραμμές τρέχουν παράλληλα με τη γραμμή της τρόπιδος, με την οποία συνδέονται με παράλληλες κάθετες γραμμές (κατάστρωμα;) και ο ιστός είναι στη μέση του πλοίου και συγκρατείται με δύο πρότονους στην πλώρη και δύο επίτονους στην πρύμνη. Στην άνω άκρη της παράστασης, ταινία και κυματοειδείς γραμμές ερμηνεύονται από ορισμένους επιστήμονες (Wedde 2000, 320, αρ. 608) σαν το μαζεμένο ιστίο. Αλλά ίσως το ιστίο πρέπει να είναι η περιοχή με τις παράλληλες κάθετες γραμμές, όπως υποστηρίζει ο Αλεξίου (1972, 93-93, 1973, 4-6). Παράλληλες γραμμές έχουμε και στο ιστίο στις Κουκουναριές. Οι γραμμές μπορεί να δείχνουν ότι το ιστίο αποτελείται από διαφορετικά τμήματα (λωρίδες) υφάσματος, ραμμένα μαζί, ή ίσως να αποτελεί καλλιτεχνική απόδοση της επιφάνειας του ιστίου (Αλεξίου 1972, 94· Αλεξίου 1973, 3-6). Πιθανολογείται ότι για το ιστίο χρησιμοποιούνται μακριές λωρίδες πανιού, ενισχυμένες με δερμάτινες λωρίδες ή κάτι άλλο (Marinatos 1933, 207· Kirk 1949, 131).

Επιπλέον, βρέθηκε και λίγη μινωική κεραμική, π.χ. ψευδόστομος αμφορέας (Koehl 1984, 216-217, εικ. 6, αρ. 4· Koehl 2021, 73, αρ. 599). Ο ψευδόστομος αμφορέας έχει πεπιεσμένο σώμα με

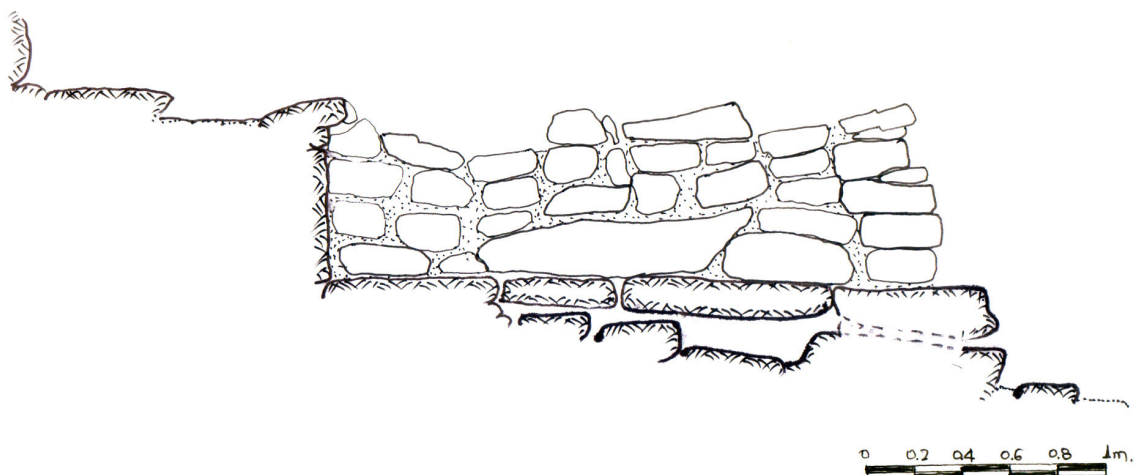
Εικ. 8. Ο Τάφος 1 των Κουκουναριών της Πάρου (Spanos 2021A, 242, εικ. 2).

Εικ. 9. Ο Τάφος 1 των Κουκουναριών, κάτοψη (Spanos 2021A, 242, σχέδιο 2).

τρεις λαβές και έναν βυθισμένο δίσκο. Στον δίσκο απεικονίζεται ολόβαφος κύκλος, από τον οποίο ξεκινούν γραμμές που φθάνουν στο μέσο της καθε λαβής. Στον ώμο απεικονίζονται διαγραμματισμένα τρίγωνα, το σώμα έχει οριζόντιες γραμμές με σειρές από ημικύκλια και πλοχμούς. Ο τύπος του τρίωτου ψευδόστομου αμφορέα είναι σπάνιος στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ στην Κρήτη εντοπίζεται από τη Μεσομινωική III μέχρι την Υστερομινωική IIIΓ περίοδο (Koehl 2021, 73).

Εκτός από αυτά τα ευρήματα, διαθέτουμε και άλλο υλικό που δείχνει πιθανές επαφές με την Κρήτη. Το 1986, τρεις ύστεροι μυκηναϊκοί κτιστοί θαλαμωτοί τάφοι (1-3) βρέθηκαν στις Κουκουναριές. Οι τάφοι εντοπίστηκαν στην κοιλάδα στα ΒΔ του λόφου των Κουκουναριών. Οι τρεις θαλαμωτοί τάφοι (Εικ. 8-12) είναι υπέργειοι, πιθανόν με εκφορική θολωτή στέγαση από ογκόλιθους σε «κυκλώπεια» τεχνοτροπία (Σκιλάρντι 1986, 204-205· Σκιλάρντι 1987, 236-240· Schallin 1993, 102· Papadimitriou 2001, 138-140· Schilardi 2016, 47-50· Spanos 2021A, 241-250).

Εικ. 10. Ο Τάφος 1 των Κουκουναριών, τομή (Spanos 2021A, 242, σχέδιο 1).

Ένας τάφος (αρ. 1, Εικ. 8-11) εντοπίστηκε στη βόρεια πλευρά της μικρής κοιλάδας και δύο (2-3, Εικ. 12) στη νότια. Και οι τρεις τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, με τις οροφές να έχουν πέσει εντός των θαλάμων. Τα μνημεία είχαν μετατραπεί σε στάβλους, με αποτέλεσμα να έχουν μετακινηθεί κάποιοι λίθοι από την αρχική τους θέση. Μόνο ο Τάφος 1 ερευνήθηκε συστηματικά, παρότι οι Τάφοι 2 και 3 ήταν καλύτερα διατηρημένοι. Σε ό,τι αφορά τον Τάφο 1, η έρευνα έδειξε ότι το μνημείο αποτελείται από παραλληλόγραμμο πόδιο χτισμένο δίπλα στο κάθετο μέτωπο του βράχου. Οι περιμετρικοί τοίχοι του θαλάμου στήθηκαν πάνω στο δάπεδο. Για να τοποθετήσουν το δάπεδο, ένα άνοιγμα ανοίχθηκε στον βράχο. Η είσοδος έχει δημιουργηθεί στην ανατολική πρόσοψη και το πλάτος της είναι 0.68 μ., ενώ οι διαστάσεις του θαλάμου είναι 2.28 επί 1.84 μ.

Το δάπεδο είναι στρωμένο με επίπεδους ογκόλιθους, πάνω στους οποίους κτίστηκαν οι περιμετρικοί τοίχοι. Το πάχος του δαπέδου είναι 0.40 μ. (μέγιστο). Η οροφή του παραλληλόγραμμου θαλάμου με αποστρογγυλεμένες γωνίες έγινε κατά το εκφορικό σύστημα και είναι θολωτή σύμφωνα με τον Σκιλάρντι (1986, 203-205· 1987, 236-240· 2016, 48-50). Ο Παπαδημητρίου (2001, 138-139) θεωρεί ότι η στέγη ήταν επίπεδη. Βάσει της προσεκτικής τοποθέτησης των λίθων, της χρήσης ογκόλιθων και του σχήματος των τάφων, της τεχνικής της τοιχοποιίας καθώς και της κεραμεικής που βρέθηκε στη γύρω περιοχή, τα μνημεία πρέπει να χρονολογηθούν στην Υστεροελλαδική περίοδο (Σκιλάρντι 1986, 203-205· Σκιλάρντι 1987, 236-240· Schilardi 2016, 48-50· Spanos 2021A, 241-250).

Οι τάφοι πρέπει να είναι σύγχρονοι ή λίγο μεταγενέστεροι από το ηγεμονικό συγκρότημα στην ακρόπολη. Από την έρευνα του Τάφου 1 δεν προέκυψαν ευρήματα. Για να ερευνηθεί ο χαρακτήρας και η ακριβής περίοδος της κατασκευής των τάφων, ανοίχθηκε μία τομή στην πρόσοψη του Τάφου 1.

Στη βόρεια πλευρά, μπροστά από τον σωζόμενο Τάφο 1 εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα ενός παραλληλόγραμμου περιβόλου (Εικ. 11), ο οποίος πιθανώς υποδηλώνει κατά τον Δ. Σκιλάρντι (2016, 50) την ύπαρξη λειτουργικού λατρείας προς τιμήν των νεκρών.

Ο παραλληλόγραμμος περίβολος έχει άνοιγμα ακριβώς στον άξονα της εισόδου του τάφου. Οι τοίχοι είναι διπλής όψης και οικοδομημένοι με μεγάλους γρανίτη και μικρούς λίθους. Ο Παπαδημητρίου (2001, 138) θεωρεί ότι ο περίβολος δεν σχετίζεται με τον τάφο. Είναι ανεξάρτητος από τον τάφο και κτίστηκε σε χαμηλότερο επίπεδο. Ο τάφος πιθανόν προηγήθηκε της κατασκευής του περιβόλου κατά την περίοδο πριν την καταστροφή της ακρόπολης των Κουκουναριών. Φαίνεται πιο πιθανόν ότι ο περίβολος σχετίζεται με τον τάφο και ότι κτίστηκε την ίδια περίοδο ή λίγο αργότερα από τον Τάφο 1. Εξάλλου η είσοδος του τάφου και ο περίβολος είναι στον ίδιο άξονα. Ο περίβολος μπορεί να είναι μεταγενέστερος αλλά πρέπει να χτίστηκε για να σχετισθεί με τον Τάφο 1, λόγω της

Εικ. 11. Ο Τάφος 1 των Κουκουναριών, ο περίβολος (Spanos 2021A, 243, εικ. 6).

τοποθέτησής του στον ίδιο άξονα (Spanos 2021A, 243). Αργότερα τέσσερις άλλες τομές ανασκάφηκαν εγκάρσια στο άνοιγμα της κοιλάδας, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Σε αυτές τις τομές που ανασκάφηκαν βρέθηκαν τα κατάλοιπα άλλων κτιρίων άγνωστου χαρακτήρα. Τα κτίρια αυτά εκτείνονται σε μια πιο βαθιά στρώση, σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό του περιβόλου και των τάφων. Η κατασκευή τους αποτελείται από κυβόλιθους από γρανίτη και διατηρήθηκε μόνο σε έναν δόμο.

Τα κτίρια αυτά φαίνεται να ανήκουν σε πρωιμότερη εποχή, ενώ σε μια νεότερη περίοδο οι τάφοι των οποίων ο περίβολος αναγέρθηκε σε υψηλότερο επίπεδο. Βάσει της στρωματογραφίας και της τεχνικής της κατασκευής των τοίχων, χρονολογείται το κτίριο στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο από τον Σκιλάρντι (1987, 239). Αυτή η άποψη υποστηρίζεται και από την κεραμική αυτής της περιοχής (Spanos 2021A, 244-245, εικ. 7-15). Οι ανασκαμμένοι τοίχοι μπορεί να αντιστοιχούν σε παραπάνω από μία κατασκευή. Η κεραμική από εδώ είναι δυστυχώς πολύ διαβρωμένη και ανήκει στην Υστεροελλαδική ΙΙΙ Γ περίοδο καθώς και σε πιο ύστερες περιόδους. Σε ό,τι αφορά τους Τάφους 2 και 3, τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι ελάχιστα. Δεν έγιναν έρευνες στο εσωτερικό των τάφων (Εικ. 12). Οι τάφοι είναι πιο μικροί από τον Τάφο 1. Βάσει φωτογραφιών και σχεδίων φαίνεται ότι ο θάλαμος του Τάφου 2 έχει μήκος 2 μ. και πλάτος 1.80 μ., ενώ ο θάλαμος του Τάφου 3 έχει μήκος 2.05 μ. και πλάτος 1.80 μ. (Spanos 2021A, 245-246). Πλην αυτών των τάφων, πιθανόν υπήρχε και άλλος, ή άλλοι, ανατολικά του Τάφου 1, όπως προτείνει ο Σκιλάρντι (2016, 50).

Αψιδωτοί/πεταλόσχημοι τάφοι βρέθηκαν, επίσης, σε άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και των ελληνικών νησιών. Στη Μεσσηνία ο πρωιμότερος αψιδωτός/πεταλόσχημος τάφος, ο Μεσοελλαδικός τάφος του Αγίου Ιωάννη των Παπουλίων, βρέθηκε μέσα σε τύμβο και χρονολογείται στη Μεσοελλαδική Ι ή ΙΙ περίοδο (Κορρές 1980, 125-150· Korres 1993, 231-248· Paradimitriou 2001, 35-36).

Άλλος πεταλόσχημος τάφος (μήκος 2.00 μ., πλάτος 1.5 μ.) βρέθηκε στο Ρούτσι Μεσσηνίας εντός ενός τύμβου και χρονολογείται στη Μεσοελλαδική ΙΙΙ περίοδο (Paradimitriou 2001, 37· Παπαδημητρίου 2001-2002, 149). Δύο τάφοι από τα Νιχώρια (Ακόνες Ι: μήκος 3.80 μ., πλάτος

Εικ. 12. Οι Τάφοι 2 και 3 των Κουκουναριών (Spanos 2021A, 246, εικ. 16).

1.6 μ., Ακόνες III: μήκος 3.10 μ., πλάτος 1.5 μ.) χρονολογούνται στην πρώιμη Υστεροελλαδική περίοδο (Paradimitriou 2001, 38-39).

Στην περιοχή των Νιχωρίων έχουμε και μεταγενέστερους τάφους. Ο τάφος Νικητοπούλου 1 και οι τάφοι Τσαγδή 1 και 2 χρονολογούνται στη μετάβαση από την Υστεροελλαδική III Γ στην Πρωτογεωμετρική περίοδο (Χωρέμης 1973· Παρλαμά 1976, 252-257· Coulson 1983, 266-268). Πλην της Μεσσηνίας, τρεις τάφοι ήρθαν στο φως στην Ηλεία, στο Κάτω Σαμικό (Παπακωνσταντίνου 1981, 148-149· Παπακωνσταντίνου 1982, 133-134). Και οι τρεις είναι ενσωματωμένοι σε τύμβους. Αψιδωτοί/πεταλόσχημοι τάφοι βρέθηκαν μέσα σε τύμβο και στην Αχαΐα, στον Καταρράκτη στην περιοχή των Φαρών (Ζαφειρόπουλος 1957, 114-117), καθώς και στην Κεφαλονιά στα Κοκκολάτα (Καββαδίας 1912, 250-253). Στην Κεφαλονιά, πεταλόσχημος τάφος βρέθηκε και εκτός τύμβου, στην περιοχή Οικόπεδα της Υστεροελλαδικής IIB-III A1 περιόδου. Ο τελευταίος φαίνεται να υποδεικνύει σχέσεις με τη δυτική Πελοπόννησο, όπως και η παρουσία του άλλου τάφου εντός τύμβου (Μαρινάτος 1932, 10-14).

Η έρευνα μας έδειξε ότι οι θαλαμωτοί της Πάρου δεν έχουν σχέση με τους πρώιμους τάφους της δυτικής Ελλάδας λόγω της μη ύπαρξης τύμβου, αλλά πιθανόν να έχουν συνδέονται με αυτούς της Υστεροελλαδικής III Γ/ Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ο τάφος Νικητοπούλου 1 έχει μήκος 1.40 μ. και ύψος 0.45-0.65 μ. Κτίστηκε κατά το εκφορικό σύστημα και καλύφθηκε με σχιστολιθικές πλάκες (Χωρέμης 1973, 70-71· Παρλαμά 1976, 254). Το δάπεδο είναι πλακοστρωμένο, όπως στον Τάφο 1 των Κουκουναριών.

Οι τάφοι Τσαγδή 1-2 (Χωρέμης 1973, 71-72) είναι μικρότεροι, αλλά έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τον τάφο Νικητοπούλου 1. Οι τάφοι είχαν δάπεδο στρωμένο και κτίστηκαν με το εκφορικό σύστημα, άλλα οι τάφοι των Κουκουναριών είναι μεγαλύτεροι σε ό,τι αφορά το πλάτος και το μήκος. Εκτός των ύστερων τάφων της Μεσσηνίας, βρέθηκαν και άλλοι που μπορεί να συγκριθούν με αυτούς των Κουκουναριών. Τάφοι του θαλαμωτού τύπου των Κουκουναριών βρέθηκαν και στην Κρήτη.

Δύο τύποι θαλαμωτών τάφων (Υστερομινωικοί/Υπομινωικοί) βρέθηκαν στο Καρφί, Λασιθίου (Students of the British School 1937/1938, 100-104· Pini 1968, 48-49· Desborough 1972, 120-123). Ο πρώτος τύπος συμπεριλαμβάνει τάφους που είναι τετράγωνοι εξωτερικά και κυκλικοί ή τετράγωνοι εσωτερικά, με ή χωρίς δρόμο. Σε ορισμένους τάφους του πρώτου τύπου, στους 1, 2 και 5, έχουμε περίβολο στο πίσω μέρος και όχι μπροστά, όπως συμβαίνει στον Τάφο 1 των Κουκουναριών. Οι τάφοι 1, 2, 5, 6 έχουν θολωτή οροφή, όπως πιθανώς οι τάφοι των Κουκουναριών. Ο δεύτερος τύπος συμπεριλαμβάνει τάφους (9-15) που είναι αψιδωτοί και έχουν θολωτή οροφή, όπως αυτοί των Κουκουναριών. Ένας από τους τελευταίους, ο 11, έχει δρόμο, ενώ δύο, οι 9 και 10, δεν έχουν δρόμο αλλά έναν λίθο σε κάθε πλευρά της εισόδου που εξέχει. Η είσοδος είναι δυτικά και ορισμένοι τάφοι (9, 14) φαίνονται να είχαν δάπεδο.

Άλλοι αψιδωτοί τάφοι βρέθηκαν στο Καβούσι της ανατολικής Κρήτης. Στον Βροντά (Boyd 1901, 132-136· Desborough 1952, 267-270· Desborough 1964, 187· Coulson κ.ά. 1983, 394-409), δέκα θαλαμωτοί τάφοι ήρθαν στο φως, ορισμένοι από αυτούς είναι αψιδωτοί (τάφος I: 2.80 μ. εξωτερική διάμετρος, είσοδος από τα δυτικά με δρόμο· τάφος II: 2.60-80 μ. εξωτερική διάμετρος, είσοδος από τα ΒΔ· τάφος VI: 2.80-2.84 μ. εξωτερική διάμετρος, είσοδος από τα δυτικά). Ένας από αυτούς, ο I, έχει κανονικό δρόμο, ενώ οι άλλοι έχουν μόνο λίγες πέτρες που

προβάλλουν. Αυτοί οι τρεις φαίνεται να είναι σε χρήση από την Υστερομινωική/Υπομινωική μέχρι την πρώιμη Πρωτογεωμετρική περίοδο. Ένας τοίχος που αποτρέπει την είσοδο, κτίστηκε μπροστά από την είσοδο, όπως στον VI. Ένας τοίχος, πιθανόν περίβολος, αναφέρεται πλησίον των τάφων.

Ένας άλλος πρέπει να αναφερθεί από μια άλλη θέση της Κρήτης. Ένας πεταλόσχημος θαλαμωτός τάφος βρέθηκε στην περιοχή Κούρτες Ηρακλείου (Hablherr 1901, 290-291).

Χάλκινα αντικείμενα και άλλα πολύτιμα αντικείμενα, όπως ελεφαντόδοντο, ορεία κρύσταλλος, στεατίτης, οψιδιανός κτλ. που βρέθηκαν στις Κουκουναριές, δείχνουν ότι οι Κουκουναριές είχαν σημαντικές υπερπόντιες διασυνδέσεις. Πράγματι οι Κυκλάδες ήταν στο σταυροδρόμι του θαλάσσιου εμπορίου με τη Μικρά Ασία, την Αίγυπτο, τη Συρία, την Κύπρο και την Κρήτη.

Εικάζεται ότι η μυκηναϊκή Πάρος εξήγαγε κρασί, λάδι, μέλι και κεραμική, ενώ εισήγαγε άλλα προϊόντα και πρώτες ύλες, κυρίως ελεφαντόδοντο, ορεία κρύσταλλο, στεατίτη, οψιδιανό, κτλ. Οι Κουκουναριές επιδίδονταν στο εμπόριο, έχοντας πετύχει επικοινωνία με τα άλλα κέντρα του Αιγαίου και της ΝΑ Μεσογείου. Ένα μυκηναϊκό όστρακο με μια μοναδική παράσταση πλοίου από τις Κουκουναριές υποδηλώνει τη σημασία που διαδραμάτισαν τα πλοία και η ναυσιπλοΐα για τις επικοινωνίες, το εμπόριο και την ευμάρεια της μυκηναϊκής ακρόπολης των Κουκουναριών. Το όστρακο απηχεί τη σημασία του θαλάσσιου βίου στην οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων των Κουκουναριών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αείμνηστο καθηγητή Δ. Σκιλάρντι, Διευθυντή των Ανασκαφών Πάρου για την παραχώρηση του υλικού των Κουκουναριών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Στυλιανός Αλεξίου (1972), «Λάρνακες και αγγεία εκ τάφου παρά το Γάζι Ηρακλείου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1972), 86-98.
- Στυλιανός Αλεξίου (1973), «Νέα παράστασις πλοίου επί μινωικής λάρνακος», Δήμος Ρεθύμνης (επιμ.), *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971*, Αθήναι, 3-12.
- Νικόλαος Σ. Ζαφειρόπουλος (1957), «Ανασκαφή Φαρών», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1957 (1962), 114-117.
- Παναγής Καββαδίας (1912), «Περί των εν Κεφαλληνία ανασκαφών», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1912 (1913), 247-268.
- Γεώργιος Σ. Κορρές (1980), «Ανασκαφαί ανά την Πυλίαν», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής εταιρείας*, 1980 (1982), 120-187.
- Γεώργιος Σ. Κορρές (1989), «Νέαι παρατηρήσεις επί της παραστάσεως πλοίου της ΥΕ ΙΙΙ Γ:1 πυξίδος εκ Τραγάνας Πύλου», Harry Tzalas (επιμ.), *Tropis I, 1st International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Piraeus 1985*, Athens, Hellenic Institute for the Preservation of Nautical Tradition, 177-202.
- Σπυρίδων Μαρινάτος (1932), «Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1932 (1934), 1-47.

- Νικόλας Παπαδημητρίου (2001-2002), «Σημασία των κτιστών θαλαμοειδών τάφων, Η σημασία των κτιστών θαλαμοειδών τάφων κατά τη μεταβατική ΜΕ/ΥΕ περίοδο στην Πελοπόννησο: τυπολογία, χρονολόγηση και ταφικά έθιμα», Τ. Γριτσόπουλος (επιμ.), *Πρακτικά του 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολης 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, τ. Β', 147-164.
- Ελένη Παπακωνσταντίνου (1981), «Κάτω Σαμικό», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 36 1981 (1988), Β1 Χρονικά, 148-149.
- Ελένη Παπακωνσταντίνου (1982), «Κάτω Σαμικό», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 37 1982 (1989), Β1 Χρονικά, 133-134.
- Λιάνα Παρλαμά (1972), «Καρποφόρα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 27 (1977), Β1 Χρονικά, 262-264.
- Λιάνα Παρλαμά (1976), «Αψιδωτοί Μυκηναϊκοί τάφοι στη Μεσσηνία», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 9, 2 (1976), 252-257.
- Λιάνα Παρλαμά (1984), *Η Σκύρος στην εποχή του Χαλκού*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα.
- Δημήτριος Σκιλάρντι (1977), «Ανασκαφές στην Πάρο», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής εταιρείας*, 1977 (1980), 363-377, πίν. 182-194.
- Δημήτριος Σκιλάρντι (1980), «Ανασκαφικές και επιφανειακές έρευνες στην Πάρο», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής εταιρείας*, 1980 (1982), 263-286, πίν. 159-170.
- Δημήτριος Σκιλάρντι (1986), «Ανασκαφή Πάρου», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1986 (1990), 169-205, πίν. 73-85.
- Δημήτριος Σκιλάρντι (1987), «Ανασκαφή Πάρου», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1987 (1991), 217-240, πίν. 157- 166.
- Δημήτριος Σκιλάρντι (2019), «Η Πάρος στη Μυκηναϊκή εποχή», Αναστασία Αγγελοπούλου (επιμ.), *Από τον κόσμο του Ομήρου, Τήνος και οι Κυκλάδες στη Μυκηναϊκή Εποχή, Τήνος, Μουσείο Μαρμαροτεχνίας, 12/7-14/10/2019*, Αθήνα, Πολιτιστικό ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 123-132.
- Στέφανος Σπανός (2005), *Οι σχέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας με τις Κυκλάδες κατά τη Μέσο- και την Υστεροελλαδική περίοδο*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα.
- Στέφανος Σπανός (2020), «Παράσταση ναυαγίου σε μυκηναϊκό αγγείο από τις Κουκουναριές της Πάρου», Πηγή Καλογεράκου – Αφροδίτη Χασιακού κ.ά. (επιμ.), *Κυδάλιμος, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Γεώργιο Στυλ. Κορρέ, Σειρά Μονογραφιών Aura 4 – Aura Supplement 4*, τόμος δεύτερος, 79-88.
- Άγγελος Χωρέμης (1973), «Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1973 (1973), 25-74.
- Harriet Boyd (1901), "Excavations at Kavousi, in 1900", *American Journal of Archaeology*, 5 (1901), 132-136.
- Michael J. Boyd (2002), *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*, BAR International Series 1009, Oxford, BAR Publishing.
- Hector W. Catling (1968), "Late Minoan Vases and Bronzes from Oxford", *The Annual of the British School at Athens*, 63 (1968), 89-131.
- William D. E. Coulson 1983, "The Burials", William A. McDonald, William D.E. Coulson, John Rosser (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece III, Dark Age and Byzantine Occupation*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 260-272.
- William D. E. Coulson, Leslie Daye, Geraldine Gesell (1983), "Excavations and Survey at Kavousi 1978-1981", *Hesperia*, 52 (1983), 394-409.
- Fanouria Dakaronia (2006), "Mycenaean Pictorial Style at Kynos, East Lokris", Eva Rystedt, Berit Wells (επιμ.), *Pictorial Pursuits. Figurative Painting on Mycenaean and Geometric Pottery*, Stockholm, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen – Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae, τ. 53, 23-29.

- Vincent Robin d'Arba Desborough (1952), *Protogeometric Pottery*, Oxford, Clarendon Press.
- Vincent Robin d'Arba Desborough (1964), *The last Mycenaeans and their Successors*, Oxford, Oxford University Press.
- Vincent Robin d'Arba Desborough (1972), *The Greek Dark Ages*, London, St. Martin's Press.
- Dorothea Gray (1974), *Seewesen, Archaeologia Homericæ* I, kapittel G, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Federico Halbherr (1901), "Cretan Expedition XI. Three Cretan Necropoleis: Report on the Researches at Erganos, Panaghia, and Courtes", *American Journal of Archaeology*, 5 (1901), 259-293.
- Geoffrey S. Kirk (1949), "Ships on Geometric Vases", *The Annual of the British School at Athens*, 44 (1949), 93-153.
- Georgios S. Korres (1993), "Messenia and its Commercial Connections during the Bronze Age", Carol Zerner, Peter Zerner, John Windler (επιμ.), *Proceedings of the International Conference Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age, Dec. 2-3, 1989*, Amsterdam, J. C. Gieben, 231-248.
- Spyridon Marinatos (1933), "La marine créto-mycénienne", *Bulletin de Correspondence Hellénique*, 57 (1933), 170-235.
- Nicolas Papadimitriou (2001), *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age Date in Mainland Greece and the Islands*, BAR International Series 925, Oxford, BAR Publishing.
- Ingo Pini (1968), *Beiträge zur Minoischen Gräberkunde*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.
- Demetrius U. Schilardi (1979), "The Destruction of the LH IIIB Citadel of Koukounaries on Paros", J. L. Davis, J. F Cherry (επιμ.), *Papers in Cycladic Prehistory*, Los Angeles, Institute of Archaeology, University of California, 158-179.
- Demetrius U. Schilardi (1984), "The LH IIIC period at the Koukounaries Acropolis, Paros", Joseph A. MacGillivray, R.L.N. Barber (επιμ.), *The Prehistoric Cyclades*, Edinburgh, Department of Classical Archaeology, 184-206.
- Demetrius U. Schilardi (2016), *Koukounaries Paros. The Excavations and the History of a most ancient Aegean Acropolis*, Athens, Paros Excavations, Center of historical and archaeological Studies.
- Anne-Louise Schallin (1993), *Islands under Influence, The Cyclades in the Late Bronze Age and the Nature of Mycenaean Presence*, *Studies in Mediterranean archaeology* CXI, Jonsered, Paul Aströms Forlag.
- Stefanos Spanos (2021A), "The Built Chamber Tombs of Koukounaries on Paros", Dora Katsonopoulou (επιμ.), *Paros V, Paros through the Ages*, Athens, The Institute for Archaeology of Paros and the Cyclades, 241-250.
- Stefanos Spanos (2021B), "Die seltene Darstellung eines Schiffwracks in Koukounaries auf Paros", *Skyllis*, 21 (2021), 100-104.
- Stefanos Spanos (2024), "Ship representations on Mycenaean pottery; A rare Depiction of a Shipwreck from Koukounaries on Paros", Irena Radić Rossi κ.ά. (επιμ.), *Sailing through History, Reading the Past – Imagining the Future, Proceedings of the 16th International Symposium on Boat & Ship Archaeology ISBSA 16, 26 September-1 October 2021, Zadar, Croatia*, Zadar, University of Zadar, 465- 470.
- Students of the British School at Athens (1937/1938), "Karphi. A City of Refuge of the Early Iron Age in Crete", *The Annual of the British School at Athens*, 38 (1937/1938), 57-145.
- Shelley Wachsmann (1998), *Seagoing Ships & Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station, Texas A&M University Press.
- Peter Warren (1969), *Minoan Stone Vases*, Cambridge, Cambridge university press.
- Michael Wedde (2000), *Towards a Hermeneutics of Aegean Bronze Age Ship Imagery*, Peleus, Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zypern, τ. 6, Mannheim – Möhnesee, Bibliopolis.